

تحلیل و تبیین فقهی عمل جراحی زیبایی و اذن شوهر

پدیدآورنده (ها) : خندان، مجتبی؛ شقاقی، محمدمهدی

فقه و اصول :: نشریه پژوهش های فقه اسلامی و مبانی حقوق :: زمستان ۱۴۰۰ و بهار ۱۴۰۱ - شماره ۷

صفحات : از ۳۲ تا ۵۸

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1911891>

تاریخ داندلود : ۱۴۰۴/۰۷/۱۵

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- بررسی فقهی و حقوقی اذن شوهر برای جراحی زیبایی همسر
- بررسی فقهی اذن شوهر در جراحی زیبایی همسر
- تبیین و تحلیل تربیت اخلاقی از منظر زیبایی شناختی با تاکید بر آرای متفکران عمل گرایی
- آثار فقهی و حقوقی تدلیس ماشطه با عمل جراحی های زیبایی در عقد نکاح
- مقایسه میزان استرس و تصور از بدن خود در بین افراد ۲۰ تا ۳۰ ساله دارای سابقه عمل جراحی زیبایی و افراد عادی در شهر اهواز
- تحلیل تجربه های زنانه از جراحی زیبایی (مطالعه کیفی دلایل و پیامدهای جراحی زیبایی)
- تبیین و تحلیل راه های ارتباط و گفتگوی بین مذاهب در اندیشه فقهی امامیه (مطالعه موردی: مدارا با مخالفان مذهبی)
- تبیین ابعاد و مؤلفه های هنر و زیبایی شناسی و تحلیل آن بر اساس آثار و آرای جان دیویی
- تبیین و تحلیل تطبیقی مفهوم زیبایی بر بنیاد آراء و اندیشه های فلوطین و غزلیات حافظ شیرازی
- تحلیل و تبیین فقهی، حقوقی و عرفانی توبه در اسلام

تحلیل و تبیین فقهی عمل جراحی زیبایی و اذن شوهر

* مجتبی خندان

* محمدمهدی شقاقی

چکیده

یکی از عمل‌های جراحی پزشکی رایج در بین جوامع و متخصصان علوم پزشکی عمل جراحی زیبایی است. این عمل جراحی برخلاف تصور مردم فقط در صورت بیمار بوده و تزئینی نیست و بلکه ممکن است در جسم بیمار هم اتفاق بیافتد، اما چون تغییرات در صورت در پی عمل‌های جراحی زیبایی بیشتر نمایان است این مورد محل بحث نویسندگان قرار گرفته است. حال این سوال مطرح می‌شود که از منظر فقهاء عمل جراحی زیبایی با اذن و بدون اذن شوهر چگونه مورد تحلیل و تبیین قرار می‌گیرد؟ در پاسخ به این سوال در وهله اول به اهمیت و ضرورت مسأله، پیشینه تحقیق و بعد به مفهوم شناسی واژه‌های تحلیل فقهی و عمل جراحی زیبایی و اذن شوهر می‌پردازیم. این نوشتار با روش کتابخانه‌ای ابتدا به جمع‌آوری و با روش تحلیلی تبیینی به پردازش اطلاعات پرداخته است که آن عبارت‌اند از: اولاً پزشکان در جهت رفاه مالی تبلیغات دور از واقعیت را سر لوحه شغل خود قرار ندهند و مشاوره‌های پزشکی با درجه علمی بالا را در اختیار بیمار قرار دهند. ثانیاً بیمارانی که مورد تجویز پزشک متخصص قرار می‌گیرند، نهایت تقوای دینی خود را سر لوحه کار خود قرار دهند تا خواهان عمل جراحی زیبایی از نوع غیر ضروری و اشرافی نباشند. ثالثاً مکلفان اگر خودشان فقیه و محتاط در امور دینی نیستند وظیفه دارند آخرین بروزرسانی رساله مرجع را در نظر داشته باشند. بنابراین مشخص می‌شود که اگر عمل جراحی زیبایی از روی هوای نفس نباشد و خود فرد عاقل و بالغ باشد با تجویز پزشک متخصص مانعی ندارد.

کلید واژه: تحلیل فقهی، عمل جراحی زیبایی، اذن شوهر.

* استاد سطح عالی حوزه علمیه قم. * استاد گروه حقوق دانشگاه آزاد نطنز.

مقدمه

بشر همواره در طلب تمایل به زیبایی است. از قدیم الایام زنها نسبت به جراحی زیبایی در روم باستان استفاده می‌کردند. سابقه عمل جراحی زنان پیش از یک قرن در ایران سابقه دارد. حال با توجه به تأکیدات شرع مقدس و تردیدهای اساسی که در مشروعیت عمل زیبایی جراحی هست، به نظرات فقهای معاصر پرداخته می‌شود و علل و عوامل جواز و عدم جواز عمل جراحی زیبایی و تداخل داشتن یا عدم تداخل اذن شوهر برای عمل جراحی زیبایی زنان و همچنین حکم فقهی نگاه و لمس پزشک نامحرم در عین معالجه و مداوای زن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

با توجه به اینکه دین اسلام کامل‌ترین دین نسبت به دیگر ادیان است باید پاسخگوی تمامی شبهات وارده بر پیکره اسلام باشد تا همواره شبهات بر مسلمانان ناکارآمد باشد. حال مسأله مذکور این سوال را به ذهن می‌آورد که با توجه به اهمیت زنان به زیبایی خودشان و روی آوردن تعدادی از زنان امروزه به عمل جراحی زیبایی که با متد جدید علاقه زنان بیشتر شده، مورد تأیید منابع فقهی شیعه بوده یا نه، و آیا اجازه شوهر در این مطلب مهم است یا نه؟

ضرورت و اهمیت دیگر مسئله این است که کسانی هم که مسأله برایشان مورد ابتلا نبوده نظرات فقهای شیعه را بدانند تا بتوانند با توجه به فقه شیعه فرهنگ سازی کنند.

پیشینه

یکی از مهم‌ترین مسائل جامعه زنان، مسأله عمل جراحی زیبایی با ملاک قرار دادن اذن شوهر در این امر می‌باشد که در نظر عده‌ای از علمای شیعه جایز و در نظر عده‌ای دیگر حرام می‌باشد.

در این مقاله به جنبه فقهی تجویز انواع عمل جراحی زیبایی و ملاک قرار دادن اذن شوهر در هر یک از انواع مصادیق عمل جراحی زنان پرداخته می‌شود، اما در مقالات دیگر مانند جراحی زیبایی و مسئولیت طبیب، مطالعه فقهی اذن زوج در اعمال جراحی زیبایی زوجه و همچنین عمل زیبایی و جراحی پلاستیک در ساحت فقه به طور پراکنده نظرات تعدادی از فقها و ادله فقها نسبت به جواز یا ممنوعیت عمل جراحی زیبایی به طور مختصر پرداخته شده است، لذا تمایز این مقاله نسبت به دیگر مقالات این است که در این نوشتار اذن شوهر در مصادیق مختلف انواع عمل جراحی از منظر فقها و منابع شیعه مورد بررسی قرار می‌گیرد و همچنین به طور گسترده ادله جواز و عدم جواز عمل جراحی زیبایی که فقهاء بر طبق آن ادله فتوا می‌دهند را بررسی می‌کند و علاوه بر آن تعدادی از منابع عقلی و نقلی را در ذیل بحث مورد توجه قرار می‌دهد.

مفهوم شناسی

مقصود ما از تحلیل در عنوان مقاله مورد بررسی قرار دادن جنبه‌های مختلف مطلب است. الفاظ مترادف با تحلیل: تجزیه، تضعیف، گدازش، محوسازی، حل کردن، گشودن، هضم کردن، حلّیت، روایی، حلال سازی، حلال شمردن، روا داشتن.^۱

إِذْنٌ و اُذَانٌ: چیزی است که شنیده شده و لذا به علم و آگاهی هم تعبیر شده است، زیرا غالباً علوم از راه گوش و شنیدن است و مبداء آن‌ها است.^۲ إِذْنٌ: (بر وزن علم) در قرآن مجید به معنی اجازه، اراده، اعلام، اطاعت و علم بکار رفته ولی می‌شود گفت که ریشه اذن به معنی اطاعت و علم از اذن (بر وزن عنق) است که گذشت و ریشه اذن به معنی اجازه و اراده و اعلام از اذن (بر وزن علم) است.^۳ اذن: رخصت دادن در به تصرف گرفتن مالک یا شخصی که به منزله مالک مثل وکیل.^۴

زیبا- (بکسر زاء): زیننده، نیکو، خوب، خوبرو، خلاف زشت، زیبان هم گفته شده.^۵
زیبایی: خوبی، خوشگلی، مثال از معروفی.^۶

۱. دهخدا، لغت نامه، ص ۵۰۴.

۲. خسروی، ترجمه مفردات، ج ۱، ص ۱۶۳.

۳. فیروزآبادی، قاموس، ج ۱، ص ۵۴.

۴. حسینی، العناوین الفقهیه، ج ۲، ص ۵۰۶.

۵. عمید، فرهنگ فارسی عمید.

۶. همان.

جراح.- ع. (بفتح جیم و تشدید راء) کسی که زخم‌ها و جراحات را معالجه می‌کند. پزشکی که بعضی امراض را با بریدن و شکافتن اعضاء بدن معالجه می‌کند.^۱

عمل:- ع. (بفتح عین و میم) کار، اعمال جمع.^۲

عمل جراحی زیبایی در اصطلاح عرفی: عمل زیبایی که اکثرا زنان به آن گرایش دارند به منظور کسب زیبایی برای ارتقای اعتماد به نفس و نوعی خودنمایی و برتری جویی نسبت به بقیه افراد جامعه زنان شهرت دارد.

با توجه به مطالب فوق، امروزه در جامعه عمل زیبایی در افکار عموم مردم به معنای به روز خود یعنی عمل زیبایی تزئینی و تشریفات برای خودنمایی ایجاد انگیزه است و عمل زیبایی در اثر مداوا در امور اندام‌های سوخته یا ناقص در افکار عوام مردم ملکه نشده است. و بیشترین نوع عمل جراحی از ناحیه بینی اتفاق می‌افتد تا در نظر عوام فردی زیبا رو و قابل توجه باشند.

حال در این مقاله بررسی می‌شود که از نظر منابع فقهی شیعه تجویز پزشک جهت عمل جراحی زیبایی در امر مداوای اندام‌های ناقص و سوخته مشکل دارد یا خیر؟ و آیا اذن شوهر که نوعی ولایت و سرپرستی بر همسر خود دارد لازم است؟

۱. همان.

۲. همان.

همچنین آیا منابع فقهی شیعه تجویز پزشک برای عمل جراحی زیبایی تزئینی و تشریفاتی که صرفاً نوعی خودنمایی ظاهری در زنان می‌باشد را اجازه داده است یا نه؟ و آیا این نوع عمل جراحی متکی بر اذن شوهر است یا خیر؟

انواع عمل جراحی زیبایی در اصطلاح پزشکی

۱. عمل زیبایی ترمیمی و ضروری. این نوع به دو قسمت تقسیم می‌شود:
الف. در اصطلاح برای مداوای اندام‌های سوخته و یا ناقص، ضایعات زخمی، کجی ناشی از شکستگی استخوان، ترمیم ضایعات پوستی مثل سرطان و پیسی که در ظاهر شخص بیمار تغییراتی حاصل شده و یا از لحاظ مردم و عوام دارای بی‌ریختی و ناسازگار زیبایی است انجام می‌شود و طبیعتاً در محافل و مجالس توجه عوام بدان شخص بیمار جلب می‌شود و همین موجب شده علاوه بر بیماری جسمانی دچار نوعی از عذاب خفیف روحی شود.

ب. عمل زیبایی برای رفع بعضی از عیب‌های فیزیولوژیکی بینی که طبق تجویز پزشک معالج صورت می‌گیرد که این عیب‌های مذکور سبب مشکلاتی برای مجرای دستگاه تنفسی و سینوس‌ها می‌شود و این مورد برای مداوای بیماری بوده و عمل جراحی محسوب می‌شود، زیرا هدف برطرف کردن عارضه‌ها و عیب‌های جسمی، بدنی یا پوستی است و به قصد تغییر در خلق و آفرینش الهی نیست.

۲. نوع دیگر عمل جراحی زیبایی، فقط برای زیبایی و تشریفات بوده و نه رفع عیب، چون فرد بعضی از ویژگی‌های صورت خود را نپسندیده و می‌خواهد به قصد تشریفات و خودنمایی جراحی زیبایی چانه، لب‌ها، پستان‌ها و برداشتن زائد گوشتی

پوشانده شده که در معرض عوام‌الناس نبوده و موجب حتی عذاب روحی او نشده چون طبیعتاً تحت البسه پوشانده شده، با تغییر شکل بی‌عیب و نقص جسم خدادادی در آن فرد انجام می‌گیرد.

از نظر انجمن پزشکی ایالات متحده آمریکا جراحی پلاستیک دو نوع است: یکی جراحی که با هدف بازسازی ساختار عادی بدن برای ارتقای مشکل ظاهری بیمار انجام می‌شود (جراحی زیبایی) و دیگری جراحی که برای برطرف کردن هیئت و شکل غیرعادی بدن، عوارض ایجاد شده توسط (تومورها، بیماری‌ها و عفونت‌ها و ...) انجام می‌شود (جراحی ترمیمی).^۱

همان‌طور که می‌بینید عمل جراحی زیبایی در علم طب بین پزشکان مغرب و مشرق خیلی تفاوت منظر وجود ندارد و آن چیزی که فرق دارد و در آینده به آن خواهیم پرداخت تفاوت عقاید و نگرش‌هایی است که هم بین اطباء و هم بین عوام‌الناس هست، یعنی به طور مثال واضح‌تر، حرمت لمس بیمار زن که در بین مسلمانان و اطباء مسلمان دارای حرمتی بوده مگر در ضرورت و نبود پزشک زن، ولی در مغرب زمین و غیر مسلمانان این عقاید و حرمت وجود ندارد.

۱. اعتمادی فر، امانی، مطالعه جامعه‌شناختی انگیزه زنان از گرایش به جراحی‌های زیبایی، ص ۱۲.

عوامل روی آوردن به عمل جراحی زیبایی

همانطور که بیان شد دو نوع عمل جراحی زیبایی مطرح است: ۱. درمانی و پزشکی ۲. زیبایی. حال درباره اینکه چه چیزهایی می‌تواند علل انجام عمل جراحی باشد باید بحث کرد که در این مورد می‌توان گفت یکسری انگیزه‌های درمانی و شخصی یا فردی و یا انگیزه ازدواج باعث این کار شده است.

۱. انگیزه درمانی

بعضی از مردم برای انگیزه و هدف درمانی که در درجه اول مثل بریدگی عمیق و سوختگی و در درجه بعدی برای رفع برخی از اختلالات و معالجه فرم صورت و اندام خود که از سیرت و اندام خود رضایت نداشته اقدام به عمل می‌کند. اما نکته مهم و قابل توجه این است که این عدم رضایت از جسم خود باعث اختلالات روانی و منحل کردن خط زندگی شده که در این صورت با تجویز و نظر پزشک متخصص به عمل جراحی زیبایی روی می‌آورند و مشکل شخص حل و به ادامه زندگی خود می‌پردازد.

۲. انگیزه شخصی

در این مورد می‌توان به مثل به دست آوردن اعتماد به نفس و جسور شدن در تکلم که انگیزه فردی است اشاره کرد، یعنی اینکه انگیزه به خود شخص بر می‌گردد که با کسب اعتماد به نفس بیشتر و برتری جویی از دیگران عمل جراحی زیبایی را راه حل مناسب بداند. البته انگیزه فردی یا شخصی با تغییر زمان و مکان متفاوت می‌شود و انگیزه‌ها از طرف خانواده، محیط دانشگاه و دوستان شخص نیز سرچشمه می‌گیرد.

توضیح این مطلب این است که اگر دختر جوان با رفتار تحقیر آمیز در خانواده مواجهه شود ممکن است از بدن خودش ناراضی شود و دست به عمل جراحی زیبایی بزند. همچنین همسران در خانه به دلیل عدم توجه به بعضی مسائل، همسران خود را با دیگران مقایسه کرده و در مورد چهره همسر اظهار نظر داشته که همین از چشم و هم چشمی و از درون خانواده‌ها نشأت می‌گیرد و باعث ایجاد مقایسه کردن دو خانواده و سر چشمه حسادت می‌شود.

۳. انگیزه ازدواج

یکی دیگر از عوامل افزایش عمل جراحی زیبایی تفکر افراد در مورد عدم زیبایی لازم در چهره خودشان است و فکر می‌کنند این عدم زیبایی لازم باعث مجرد ماندن‌شان می‌شود و هیچ موقع نخواهند توانست بدون عمل جراحی زیبایی رضایت طرف مقابل را برای ازدواج بدست آورند.

اذن شوهر

فقها و مفسران با استفاده از آیه شریفه: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ»^۱ تعبیر گوناگونی مبنی بر مقدار و چگونگی ولایت زوج بر زوجه برداشت کرده‌اند.

۱. بعضی از فقها و مفسرین به سلطه کامل و بدون نقص مرد بر زن حکم کرده‌اند. علامه طباطبایی در تفسیر ذکر کرده‌اند که معنای کلمه قوام و قیم به معنای فردی

۱. نساء، آیه ۳۴: «مردان سرپرست زنانند به دلیل آنکه خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و [نیز] به دلیل آنکه از اموالشان خرج می‌کنند».

که عهده‌دار قیام به امر شخصی دیگر است و مراد از جمله «بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ» آن موارد زیادی که خداوند متعال از سر لطف به مردان داده است، چون شوهر به دلیل قوه جسمانی و روانی طاقت بر اعمال دشوار و امثال آن را دارد.^۱

همچنین مرحوم طبرسی از فقها و مفسران متقدم در تفسیر جوامع الجامع ذیل آیه شریفه با عبارت: «يَقُومُونَ عَلَيْهِنَّ بِالْأَمْرِ وَالنَّهْيِ كَمَا تَقُومُ الْوَلَاءُ عَلَى رَعَايَاهُمْ وَ لَذَا لِك سُمُّوا قَوَّامًا»^۲ فرموده‌اند زن‌ها باید به طور مطلق و بدون هیچ سرپیچی مطیع مردها باشند.

قول دیگر از کتاب امالی شیخ صدوق آمده است: «اگر مردها نبودند زن‌ها خلق نمی‌شدند برای گفته خدای عزّ و جلّ،^۳ مردها سرپرست زن‌ها باشند برای آنکه خدا برخی را بر دیگری برتری داده، یهودی گفت این برای چه؟ فرمود خدا آدم را از گل آفرید و از فرونی و مانده آن حواء خلق شد. اول کسی که پیروی زن شد آدم بود و خدایش از بهشت بیرون کرد. برتری مردها بر زن‌ها در دنیا روشن است نبینی که چطور زن‌ها حیض شوند و برای پلیدی از عبادت باز مانند و مردها حیض ندارند».^۴

۱. مکارم شیرازی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۴، ص ۵۴۳.

۲. طبرسی، تفسیر جوامع الجامع، ج ۱، ص ۲۵۳.

۳. نساء، آیه ۳۴.

۴. صدوق، امالی، ترجمه کمره‌ای، ص ۱۹۳.

۲. دیدگاه دیگر این است که مرد فقط در خانواده بر زن خود ولایت دارد و ولایت کلّ مردها بر زن‌ها را قبول ندارند. محقق اردبیلی می‌فرماید: «اطاعت زن از شوهر مطلق است و زن باید در کلیه امور تابع شوهر خود باشد»^۱.
۳. نظریه دیگر این است که ولایت زوج بر زوجه تام و مطلق نیست بلکه به بعضی از روابط خاص زوجین محدود می‌شود که آن روابط خاص طبق فقه شیعه عبارت است از خروج زوجه از منزل، استمتاع جنسی، انتخاب محل زندگی، شغل زوجه. نظارت بر رفت و آمد و معاشرت‌های زن واجب است لذا توسعه دادن این امور ذکر شده نیاز به دلیل خاص است.^۲
۴. نظریه دیگر که بین فقهای معاصر طرفدارانی دارد این است که کلمه «قوام» در آیه شریفه به معنای ولایت نیست بلکه به معنای بر عهده گرفتن هزینه‌های زندگی زوجه و اداره امور زندگی است.^۳
۵. آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه ذیل آیه شریفه مذکور می‌فرماید: «مردان، سرپرست و نگهبان زنان‌اند». مفسران فرموده‌اند مقصود از این تعبیر، استبداد و اجحاف و سرکشی نیست بلکه خانواده یک واحد کوچک اجتماعی است و مانند یک اجتماع بزرگ باید یک رهبر و سرپرست داشته باشد.^۴

۱. محقق اردبیلی، زبده البیان، صص ۴۵۹ و ۵۲۶.

۲. صافی، هدایه العباد، ج ۲، ص ۱۷۴.

۳. شیخ طوسی، المبسوط فی فقه الالمامیه، ص ۲۱.

۴. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۱۲۰.

۵. همان، صص ۴۶۹ و ۴۷۰.

این نکته مذکور در دنیای امروز بیش از هر زمان دیگر بیانگر است که اگر هیأتی حتی یک هیأت دو نفری مأمور انجام کاری شود حتما باید یکی از آن دو، رئیس یا معاون باشد و بقیه عضو باشد و گرنه بی‌نظمی در کار آن دو پیدا می‌شود. لذا سرپرستی مرد در خانواده نیز از همین قبیل است.

این موقعیت البته به خاطر وجود خصوصیاتی در مرد است: ۱. ترجیح قدرت تفکر زوج بر نیروی عاطفه و احساساتی به عکس زن که از نیروی عاطفه و احساسات بیشتری برخوردار است. ۲. برتری داشتن نیروی جسمی و بنیه بیشتر برای اداره خانواده و دفاع از حریم آن. به علاوه تعهد مرد در برابر زن و فرزندان در مورد پرداخت هزینه‌های زندگی و پرداخت مهریه و تأمین زندگی آبرومندانه اهل خانه این حق را به او می‌دهد که وظیفه سرپرستی به عهده او باشد.

همچنین نظر بعضی این است که زن در درآمدهای شوهرش سهیم نیست لکن می‌تواند به شوهر خود بگوید من در ازاء کارهایی که در خانه انجام می‌دهم حتی شیری که به بچه می‌دهم اجرت می‌گیرم. بنابراین زن هم استقلال اقتصادی دارد اما در مال خودش و نه در مال دیگری، اگر چه در بسیاری از مصارف احتیاج به اذن شوهر دارد اما در مالکیت استقلال دارد، یعنی مال خود زن است و شوهر بدون رضایت زن حق تصرف در مال او را ندارد.^۱

۶. حضرت آیت‌الله جوادی آملی در مورد قیم بودن می‌نویسند: «قیم بودن شوهر بر زن یک امر حقوقی تخلف‌ناپذیر نیست، زیرا می‌توان در متن عقد نکاح مثلاً

۱. منتظری، رساله استفتاءات، ج ۱، ص ۱۹۷.

محدوده آن قیومیت را با توافق طرفین تعیین کرد.^۱ البته ایشان تمکین جنسی و رعایت حقوق جنسی شوهر را غیر از قیومیت می‌دانند، لذا این نظر این را می‌فهماند که وقتی زن در مقابل مرد و مرد در مقابل زن به عنوان دو صنف مطرح باشند هرگز مرد قوام و قیم زن نیست و زن تحت قیومت مرد نیست. (قیومیت) به مفهوم نوعی مسئولیت اجتماعی مربوط به زن در مقابل شوهر و شوهر در مقابل زن می‌باشد.

رابطه متقابل زن و شوهر در زندگی

نکته حائز اهمیت این است که وقتی مرد و زن با ازدواج زندگی مشترک را شروع کرده‌اند و فردی را در زندگی خود سهیم دانسته‌اند برای بسیاری از کارهایی که قرار است انجام دهند نیاز به مشورت و کسب رضایت طرفین دارند، حال این به دست آوردن رضایت بعضی وقت‌ها از طرف زوج خانواده که به عنوان مرد زندگی است انجام می‌گیرد و گاهی وقت‌ها از طرف خانم خانه که همسر مرد است صورت می‌گیرد.

در قانون مدنی، قانونگذار تنها در ماده ۱۱۰۵ این قانون بیان داشته «در روابط زوجین، ریاست بر خانواده از خصایص شوهر است».

اذن شوهر در کدام نوع از عمل جراحی زیبایی لازم است؟

با توجه به پیشرفت‌های علم پزشکی و همچنین تکنیک‌های فوق‌العاده طب که باعث سهولت در عمل جراحی شده و اکثر قریب به اتفاق مردم علاقه‌مند به عمل جراحی

۱. جوادی آملی، توضیح المسائل، ص ۴۰۰.

زیبایی شده‌اند و گاهی جنبه‌های ضروری درمانی دارد که به خاطر بعضی عوامل ممکن است مشکل در جسم ما رخ دهد که اگر به پزشک متخصص مراجعه نشود و تجویز او را نخواهیم، به دلیل عوارض مخرب نمی‌توان به درستی ادامه زندگی داد و ممکن است در اثر عوارض خیلی شدید موجب مرگ و خاتمه زندگی شود. حال در این مقاله در صدد بیان این هستیم که آیا همیشه نظر همسر در اموری که نیاز است همسرش اجازه بگیرد لازم است یا نه؟ آیا زوجه می‌تواند بدون اجازه زوج خود دست به عمل جراحی بزند اعم از طب و درمانی و یا زیبایی و غیر ضروری یا نه؟

قبل از ورود در بحث اذن شوهر در عمل‌های جراحی زن بحث را از دیدگاه قانون اساسی بیان می‌کنیم. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران درباره اذن شوهر برای عمل جراحی زن در بند (ج) ماده ۱۵۸ قانون جدید مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ اینگونه بیان شده است: «هر نوع عمل جراحی یا طبی مشروع که با رضایت شخص یا اولیاء یا سرپرستان یا نمایندگان قانونی وی و رعایت موازین فنی و علمی و نظامات دولتی انجام می‌شود در موارد فوری اخذ رضایت ضروری نیست». این ماده قانونی صراحت در این دارد که در عمل جراحی باید رضایت شخص یا سرپرستان مریض گرفته شود.

از دیدگاه قانون اساسی، اشخاص بعد از رسیدن به سن قانونی رشید به حساب می‌آیند مگر اینکه خلاف این اصل اثبات شود و زنان هم از این قاعده استثناء نبوده و فقط افراد محجور (غیر رشید و مجنون) تحت سرپرستی و قیومت می‌باشند.

ادله جواز عمل جراحی زیبایی در نزد فقهاء

دلیل اول: در دین مبین اسلام کوتاهی در حفظ سلامتی جسم از گناهان کبیره شمرده شده و نوعی ناسپاسی حق تعالی است و اگر عمل جراحی زیبایی برای حفظ سلامتی فرد باشد ضروری است و برای پزشک یا بیمار یا اطرافیان علی‌الخصوص زوج و زوجه لازم الامر است در حفظ سلامتی فرد بکوشند. لذا در صورت مشکل در یکی از اعضای بدن که باعث خلل در سیستم بدن بشود جراحی پلاستیک لازم است که به چند شکل است:

۱. پیوند اشیاء خارجی به انسان که در ادوار گذشته انسان‌ها به دلیل‌های گوناگون بعضی اعضای جسم خود را مانند بینی، دندان یا اعضای ظاهری دیگر را از دست می‌دادند و برای به دست آوردن دوباره آن جسم از چوپ یا فلزات دیگر استفاده می‌کردند.

۲. به صورت پایدار و پیوند همیشگی در بدن بیمار مانند لنزهای مصنوعی به صورت پیوند در جسم بیماران از نظر شرعی و فقهی مشکلی ایجاد نمی‌کند بنابر ظاهر فتاوا!

دلیل دوم: در روایت‌هایی که از ائمه معصومین (ع) به دست راویان ما رسیده قاعده‌ای مبنی بر «الناس مسلطون علی انفسهم»^۲ است که بعضی به این قاعده فقهی تمسک جسته و در شرح آن گفته‌اند انسان بر جسم خود و امورش اختیار کامل داشته است

۱. راشدی، مجموعه فتوای نه مرجع، ص ۴۵۱، مساله ۱۲۰۱.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۷۳، ح ۷.

و این یک اصلی عقلی است که مردم بر جسم و مال‌های خود مسلط باشند و این قاعده فقهی همین مقدار بر ما انجام عمل زیبایی و تغییر شکل بدنمان را اجازه می‌دهد و لذا می‌توانیم صورت و جسممان را زیباتر کنیم.^۱

لذا تا هنگامی که منعی از جانب شارع به ما نرسیده باشد و شارع مقدس هم این بنای عقلا را امضاء کرده باشد ممانعت از جانب ما برای عمل جراحی زیبایی از نوع واجب نباید باشد.

دلیل سوم: در قواعد اصول فقهی اصلی به نام اصالة البرائة است که این اصل در جایی که شک در حکم باشد جاری می‌شود و چون نسبت به عمل جراحی زیبایی نصی نداریم، پس شک در تکلیف داشته و برای رهایی از شک، اصل برائت از عمل را جاری می‌کنیم، یعنی عمل جراحی زیبایی مباح است.

دلایل منتقدان به جواز عمل جراحی زیبایی

منتقدان هم به آیه‌ای از قرآن و حدیث نبوی تمسک جستند:

دلیل اول: خداوند متعال در قرآن مجید از قول شیطان پرده‌برداری می‌کند که برنامه او این است: «وَلَا ضَلَّيْنَهُمْ وَلَا مَنِيْنَهُمْ وَلَا مَرْئِيْنَهُمْ فَلْيُبْتِئْنَ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ وَلَا مَرْئِيْنَهُمْ فَلْيَغْيِرْنَ خَلْقَ اللّٰهِ»،^۲ یعنی شیطان می‌گوید: حتما بشر را به گمراهی می‌اندازم و در آرزو می‌افکنم و به آنان فرمان دهم که گوش‌های چهار پایان را بشکافند و آنان را امر می‌کنم که خلقت و آفرینش خدا را تغییر دهند. که این منتقدان به عمل جراحی زیبایی گفته‌اند

۱. شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)، ج ۳، ص ۲۶۳.

۲. سوره نساء، آیه ۱۱۹.

جمله «فَلْيُغَيِّرَنَّ خَلْقَ اللَّهِ» مطلق است و شامل هر گونه تغییر در جسم می‌شود به غیر از تغییرهایی که مبنی بر ختنه‌کردن و ناخن‌گرفتن که هم شارع مقدس دستور بر استحباب این امور فرموده و هم باعث سلامتی جسم انسان می‌شود.

دلیل دوم: در احادیث پیامبر بزرگوار اسلام «ص» که به طرق مختلف بیان کرده‌اند، گروهی از زنان مورد نفرین ایشان قرار گرفته‌اند و در موردشان چنین فرموده‌اند: «خداوند زنانی را که بر بدنشان مصوراتی نقش می‌بندند یعنی نوعی خالکوبی امروزه و این عمل را بر جسم دیگر زنان انجام می‌دهند، و همچنین زنانی که موی صورت خود را می‌زدایند و این عمل را بر صورت زن‌های دیگر انجام می‌دهند و نیز زنانی که دندان‌های خود را اصلاح می‌کنند (منظور نوعی فاصله اندازی در بین دندان‌ها که قدیم هم مرسوم بوده) نفرین می‌کنند، چون المغيرات خلق الله یعنی خلقت خدا را تعقیر می‌دهند».^۱

همانطور که در دلایل بالا مشاهده می‌کنید آیه‌ی قرآن نفی تغییر اولیه خلقت، و حدیث پیامبر (ص) نفی زیبا شدن و زیبا طلبی زنان را بیان فرموده است که هر دو ویژگی در عمل جراحی زیبایی امروزی ملاحظه می‌شود البته عمل جراحی زیبایی غیر ضروری، چون اگر عمل جراحی زیبایی ضروری باشد و زندگی شخص دچار مختل شود اشکال ندارد.

۱. شیخ صدوق، معانی الاخبار، مصحح: غفاری، ص ۲۵۰.

دلیل سوم: در بعضی از منابع فقهی وارد شده که آرایش کردن زن برای رفع زشتی خود و زیبا نشان دادن خود به قصد فریب خواستگار حرام است.^۱ پس در مواردی که صورت زن دارای چین و چروک باشد و آن را با جراحی رفع کند به طریق اولی نوعی تدلیس است و مصداق فریب خواستگار بوده که شرعا حرام است. البته شیخ انصاری در کتاب مکاسب خود می‌فرماید که هر گونه تدلیس برای شوهر شرعی و بعد از محرمیت زوجین برای زوجه اشکال نداشته و تدلیس حساب نمی‌شود.^۲

دلیل چهارم: در عمل جراحی زیبایی امروزه نوعی عوارض برای انسان تحمیل می‌شود، مثل تنگی نفس برای مدتی و حتی شاید ضررهای غیر قابل جبران روحی که نوعی ضرر رساندن به بدن محسوب می‌شود که طبق قواعد اسلامی قاعده‌ای داریم مبنی بر «لا ضرر و لا ضرار فی الإسلام»^۳ که علمای اصولی کلمه (ضرر) را مطلق دانسته‌اند.^۴ راغب اصفهانی در مفردات ضرر را به سوء حال تفسیر می‌کند، اعم از سوء حال جسم به سبب فقدان عضوی از اعضا یا به خاطر کم شدن مال و آبرو.^۵ پس این قاعده اصولی ضررهای ناشی از عمل جراحی زیبایی را نفی می‌کند.

۱. معصومی، احکام روابط زن و شوهر، ص ۳۶.

۲. انصاری، مکاسب المهرمه، باب تدلیس، ص ۴۵۰.

۳. شیخ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۴، ص ۲۶.

۴. آخوند خراسانی، کفایه الأصول، ج ۱، ص ۳۸۱.

۵. صفایی، عباسی، مقاله اصل آسیب رساندن در فقه و حقوق اسلامی و کاربرد آن در فقه زیست پزشکی.

دلیل پنجم: قرآن کریم: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى».^۱ و المعنی: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» بالتأديب و التدبیر لما «فَضَّلَ اللَّهُ» الرجال على النساء في العقل و الرأي. و كان الزهری يقول: ليس بين الرجل و امرأته قصاص فيما دون النفس. و يقال: رجل قیم، و قوام، و قیام.^۲

در این مورد قرآن کریم زنان را دستور به عدم بروز زینت‌های خود کرده، زیرا در روزگار جاهلیت زینت‌های خود را در ملأ عام بروز می‌کردند، حال فقهای که حکم به عدم جواز عمل جراحی زیبایی می‌دهند این آیه را برای استدلال خود آورده‌اند و گفته‌اند اگر به قصد امور لهو و لعب باشد حرام است، چون سبب گرایش بقیه عوام الناس به آرایش و خودنمایی و بروز ناهنجاری‌های احتمالی در جامعه اسلامی خواهد شد.

فتوای فقها در عمل زیبایی با اذن و عدم اذن شوهر

اکنون می‌خواهیم نظرات و فتاوی فقهاء در مورد اذن شوهر در عمل‌های جراحی زوجه را بدانیم که در عصر غیبت وظیفه مقلدان است که اگر مجتهد در امور دینی نبوده و احتیاط در امور شرعی نمی‌کنند باید به نظر فقیه جامع الشرایط مراجعه کنند و فقهاء در امور جدید اجتماعی نیز فتوای مورد نیاز را استنباط می‌کنند و در دسترس عوام الناس قرار داده تا مکلف به بن‌بستی در مسائل جدید و پیچیده فقهی برخورد نکند. حال در این مسأله عمل جراحی زیبایی، مکلف ناگزیر است قبل از عمل نظر

۱. سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲. طوسی، المبسوط فی فقه الإمامیه، ص ۵۶۷.

فقیه اعلم را بداند و در پرتوی نظر او عمل جراحی زیبایی و اقدامات پزشکی را انجام دهد.

آیت الله خامنه‌ای: اجازه خواستن و برائت از شوهر در این امر بر زن لازم نیست.^۱ معلوم است که عمل جراحی اگر لازم و ضروری باشد و زن هم باکره و رشیده و عاقل باشد نیازی به اذن شوهر نمی‌باشد.

آیت الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید: «اگر عمل جراحی موجب ضرر قابل توجه نباشد فی نفسه اشکال ندارد».^۲ البته این نکته حائز اهمیت است که عمل جراحی زیبایی درمان بیماری محسوب نمی‌شود. در پایان این فتوا نکته‌ای است که نگاه و لمس پزشک نامحرم جائز نیست مگر در مواردی مانند سوختگی و حوادث دیگر که استفاده از پزشک نامحرم ضرورت دارد.^۳

ایشان به عنوان فقیه جامع‌الشرایط در فتوایی که بیان کرده‌اند عمل جراحی را کار غیر عاقلانه نمی‌دانند اما طبق صریح روایت و برداشت همه علماء نگاه و لمس یک نامحرم به نامحرم دیگر در مواقع غیر ضروری را جایز نمی‌دانند.

آیت الله مکارم شیرازی: باید از خود زن فی نفسه اجازه بگیرید.^۴

۱. خامنه‌ای، رساله آموزشی، ص ۶۵۷.

۲. همان.

۳. همان، ص ۶۹۸.

۴. مکارم شیرازی، رساله توضیح المسائل، ص ۴۳.

ایشان هم اجازه را به طور مستقل به زن وا گذاشته‌اند. البته معلوم و بدیهی است که زن باید در حالت اجازه کتبی و شفاهی دارای سلامت کامل روانی باشد.

آیت الله سیستانی: آن را بدون اشکال می‌دانند با شروط رعایت و دستوراتی مثل چگونگی معاینه نامحرم و عدم لمس پزشک.^۱

آیت الله بهجت: از نظر ایشان عمل جراحی زیبایی اگر تنها به خاطر زیبایی باشد و دلالی مثل رفع عیب نباشد، بنابر احتیاط جایز نیست.^۲

آیت الله خویی: اگر عمل زیبایی به انگیزه زیبایی انجام شود و نه رفع عیب و نقص، به ویژه نوع عوارض آن، مثل زشتی نشأت گرفته از سوختگی، در جواز آن بی اشکال نیست.^۳

همانطور که ملاحظه می‌کنید تا زمانی که دو مشخصه عقل و بالغ بودن همراه زن است، اجازه برای عمل جراحی که از مقدمات یک عمل جراحی اذن کتبی از همراهان بیمار است، در صورت نبودن همراه و اورژانسی بودن عمل جراحی برای بیمار نیازی نیست و عقل و بالغ بودن بیمار یقیناً برای اذن عمل جراحی ضروری کفایت می‌کند.

۱. سیستانی، رساله توضیح المسائل، ص ۲۴۳.

۲. بهجت، رساله توضیح المسائل، ص ۴۸۹.

۳. خویی، منیه السائل، ج ۱، ص ۱۴۳.

آیت الله شاهرودی در پاسخ به استفتائی گفته‌اند: رضایت زوج لازم نیست.^۱

آیت الله نوری همدانی: اصل چنین عملی احتیاج به اجازه زوج ندارد ولی باید از سایر کارهای حرام، مانند خروج از منزل بدون اجازه زوج یا انجام عمل جراحی توسط مرد نامحرم و مانند این‌ها اجتناب شود.^۲

۱. گلپایگانی، رساله توضیح المسائل، ص ۱۵۰.

۲. نوری همدانی، رساله توضیح المسائل، ص ۳۰۴.

نتیجه‌گیری

امروزه بیش‌تر عمل‌های جراحی زیبایی مخصوصاً در زنان از نوع غیر ضروری شده و به نوعی به مرحله خودنمایی رسیده است، اما این قضیه نباید با گناه و عوامل نامشروع همراه باشد. ما در نتیجه‌گیری این مقاله راهکارهایی داریم از جمله:

۱. پزشکان متخصص عمل جراحی زیبایی، یک جامعه‌ای مشخص از خودشان تشکیل دهند و نظارت دقیق بر بیماران خود داشته باشند و مشاوره‌هایی با رویکرد علمی به مراجعه‌کنندگان خود بدهند و از آن‌ها علت گرایش به عمل جراحی زیبایی را جويا شوند و ایشان را راهنمایی کنند، این فرایند باعث کاهش تقاضای عمل جراحی زیبایی از نوع غیر ضروری می‌شود.

۲. همچنین پزشکان در این باره باید اطلاع‌رسانی دقیق داشته باشند، چون این امر باعث می‌شود تا فرصت تبلیغات سوء بیگانگان و دشمنان خارجی کشور اسلامی در این امر گرفته شود و فرصت دوباره برای متخصصان مسلمان و مقید به قانون اساسی و شرع مقدس پدید آید.

۳. ارزش دادن و بهادادن خود مردم به ارزش‌های معنوی و دینی، یعنی اگر عقاید شخصی یک فرد بر اساس اسلام باشد، از چهره خود رضایت کافی را خواهد داشت و تقاضای عمل جراحی زیبایی غیر ضروری را نخواهد نمود مگر در موارد خاص مانند بیماری مادرزاد یا حادثه‌ای ناگوار، چرا که یکی از اموری که باعث گرایش به عمل جراحی غیر ضروری می‌شود، عدم اعتماد به نفس کافی در شخص است که منشأ این عدم اعتماد به نفس کافی، ضعف ایمان و اعتقادات است. ضمناً باید در نظر داشت که در زندگی زناشویی، زوجه نباید چشم و هم

چشمی‌های خانوادگی یا تبلیغات سوء ماهواره و شبکه‌های اینترنتی را ملاک قرار بدهد.

در عمل‌های جراحی زیبایی، زوجه موظف است از نظر اخلاقی اذن زوج را بگیرد. البته در عمل‌های جراحی زیبایی ضروری، چنانچه زوج ممانعت غیر عقلانی انجام دهد یقیناً اذن، مداخلیتی ندارد، اما در عمل‌های جراحی زیبایی غیر ضروری با هدف اشرافی‌گری و تجمل‌خواهی، خود شخص باید از این عمل ممانعت کند تا موجب ضررهای جسمانی و عوارض روحی بعد از عمل جراحی نشوند.

منابع

قرآن کریم.

۱. اعتمادی فر، سید مهدی، امانی، ملیحه، پژوهشنامه زنان، دوره ۴، شماره ۸، مطالعه جامعه شناختی انگیزه زنان از گرایش به جراحی‌های زیبایی، ۱۳۹۲ش.
۲. انصاری، مرتضی بن محمد امین، المکاسب، قم، مجمع الفکر الإسلامی، ۱۴۱۵ه.ق.
۳. آخوند خراسانی، محمد کاظم، کفایه الاصول، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹ه.ق.
۴. جوادی آملی، عبدالله، رساله توضیح المسائل، قم، اسراء، ۱۴۰۰ش.
۵. حسینی، سید میر عبد الفتاح، العناوین الفقہیہ، چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ۱۴۱۷ه.ق.
۶. حسینی خامنه‌ای، سید علی، رساله آموزشی، تهران، انقلاب اسلامی، ۱۴۰۱ش.
۷. حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، بیروت، دار الفکر المعاصر، ۱۴۲۰ه.ق.
۸. خوئی، سید ابو القاسم، منیه السائل، بیروت، دارالمجتبی، ۱۳۷۰ه.ق.
۹. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، چاپ دوم، انتشارات روزنه، ۱۳۷۷ش.
۱۰. راشدی، لطیف، رساله استفتائات جدید مراجع تقلید (نه مرجع)، چاپ سوم، تهران، پیام عدالت، ۱۳۹۱ش.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه مفردات، غلامرضا خسروی حسینی، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه، ۱۳۸۳ش.

۱۲. سیستانی، سید علی، رساله توضیح المسائل، چاپ پنجم، قم، قلم آذین رضا، ۱۳۹۸ش.
۱۳. شاهرودی، سید محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، چاپ اول، قم، مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ۱۴۲۶ه.ق.
۱۴. شیخ حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، آل البيت، ۱۴۱۴ه.ق.
۱۵. شیخ صدوق، محمد بن علی، معانی الأخبار، جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ش.
۱۶. _____، امالی شیخ صدوق، ترجمه: کمره‌ای، چاپ ششم، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۱۷. شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الإمامیه، چاپ سوم، تهران، المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ه.ق.
۱۸. صافی گلپایگانی، لطف الله، هدایه العباد، قم، دار القرآن الکریم، ۱۴۱۶ه.ق.
۱۹. _____، رساله توضیح المسائل، چاپ شصتم، تهران، قدیانی، ۱۳۸۶ش.
۲۰. صفایی، سهیلا، مقاله اصل آسیب نرساندن در فقه و حقوق اسلامی و کاربرد آن در فقه زیست پزشکی، سال پنجم، شماره ۱۷، پاییز ۹۴ فصلنامه اخلاق زیستی.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه تفسیر جوامع الجامع، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۷ش.
۲۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، چاپ دوازدهم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۳ش.
۲۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چاپ دوم، نشر هجرت، قم، ۱۴۱۰ه.ق.

۲۴. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، قاموس المحيط، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ه.ق.
۲۵. مجلسی، محمد باقر، بحارالأنوار، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الطبع و النشر، ۱۴۱۰ه.ق.
۲۶. معصومی، سید مسعود، احکام روابط زن و شوهر و مسائل اجتماعی آنان، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰ش.
۲۷. محقق اردبیلی، احمد بن محمد، زبده البیان فی أحكام القرآن، چاپ اول، تهران، لمکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه، بی تا.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، ترجمه تفسیر المیزان، قم، بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی، ۱۳۶۷ش.
۲۹. _____، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ش.
۳۰. _____، رساله توضیح المسائل، قم، مدرسه الامام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۳۹۵ش.
۳۱. منتظری، حسینعلی، رساله استفتائات، تهران، نشر تفکر، ۱۳۷۳ش.
۳۲. نوری همدانی، حسین، رساله توضیح المسائل، چاپ پنجم، تهران، آدینه سبز، ۱۳۹۲ش.